

Diyanet İşleri Başkanlığı

Dinî Yüksek İhtisas Kurslarında

Verilen Hadis Derslerine Dair

Bazı Mülahazalar

Mehmet Dinçođlu

Yrd. Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Hadis Ana bilim dalı Öğretim Üyesi
dincoglu64@hotmail.com

Öz

Diyanet İşleri Başkanlığı, İslamî ilimler alanında yetkin ve sahasına hâkim din görevlileri yetiştirmek amacıyla altı eğitim merkezinde Dinî Yüksek İhtisas Kursları düzenlemektedir. Otuz ay süreli ihtisas kursunda verilen eğitimin ilk dokuz aylık Arapça hazırlık bölümünü başaran kursiyerlere, Kur'an-ı Kerim, Tefsir, Hadis, Fıkıh, İslam Düşüncesi alanlarında dersler verilmektedir.

İhtisas kurslarındaki önemli alan derslerinden biri de hadis dersleridir. Makale, kuruluştan günümüze kadar ihtisas eğitiminde verilen hadis dersleri ve müfredatına dair bazı mülahazalar içermekte, bu çerçevede hadis eğitimi ve öğretiminin daha verimli şekilde yapılabileceğine dair bazı öneriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Diyanet, Hizmet İçi Eğitim, İhtisas, Dinî Yüksek İhtisas Kursu, Hadis Dersleri

Some Considerations on Hadith Lessons offered in the Courses of Religious High Specialization under the Presidency of Religious Affairs

Presidency of Religious Affairs has been organizing Religious High Specialization Courses in six education centers to educate staff qualified in Islamic sciences and knowledgeable in his/her field. In this thirty-month-period specialization course, courses in the fields of Quran recitation, Exegesis, Hadith, Islamic Law (Fiqh) and Islamic Thought have been taught to the trainees who were successful in Arabic prep-classes in the first nine-month-period of this course.

One of the important field lessons of specialization courses is hadith lessons. This article discusses the hadith lessons in specialized education from the beginning till today and hadith curriculum. In this framework, it presents some suggestions on how more efficient hadith education and teaching can be performed.

Key Words: Presidency of Religious Affairs, in-Service Education, Expertise, Religious High Specialization Course, Hadith Courses

Atıf

Mehmet Dinçođlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Dinî Yüksek İhtisas Kurslarında Verilen Hadis Derslerine Dair Bazı Mülahazalar, Marife, Bahar 2013, ss. 149-166

Giriş

Diyanet İşleri Başkanlığı, İslamî ilimler alanında yetkin, nitelikli ve sahasına hâkim din hizmetlileri yetiştirmek amacıyla, kendi bünyesinde görev yapan elamanları arasından sınavla seçtiği çalışanlarına, altı eğitim merkezinde Dinî Yüksek İhtisas Kursları düzenlemektedir.

İhtisas Kursları'nın süresi 30 aydır. Bu sürenin ilk dokuz ayında sadece Arap dili ve grameri üzerinde durulmakta, ayrıca belagat dersleri okutulmaktadır. Bu dönemin sonunda kursiyerlerin, Arapça verilen dersleri anlayacak ve kendi meramını Arapça anlatabilecek bir seviyeye gelmeleri hedeflenmiştir. Kursun geri kalan hazırlık sonrası eğitim programı, 12'şer haftalık 6 dönemden oluşan ihtisas eğitimidir. İhtisas döneminde tefsir, hadis, fıkıh ve fıkıh usulü, akaid gibi temel islamî ilimler üzerinde durulmaktadır. Dersler Arapça ağırlıklı işlenmekte ve üç ayda bir sınav yapılmaktadır. Sınavda başarısız olan kursiyerler kurstan çıkarılarak eski görev yerlerine gönderilmektedir. Eğitim ve öğretim sene boyunca devam etmekte, yılda sadece bir ay tatil yapılmaktadır. Bu kurslardaki çalışma temposu gerçekten çok yoğun ve yorucu olmakla birlikte, tam bir ihtisas eğitimidir.

İhtisas kursları için hem süresi hem de verimliliği bakımından farklı zamanlarda hazırlanan programlar gözden geçirilmiş, ihtiyaç doğrultusunda zenginleştirilmiş ve mevcut program hazırlanmıştır. Program; *Tefsir, Hadis, Fıkıh, İslam Düşüncesi, Din-İletişim-Eğitim* olmak üzere toplam 5 temel alandan oluşmaktadır. Her alan farklı alt dallar (dersler) şeklinde programa yerleştirilmiştir. Kuruluşundan günümüze kadar ihtisas eğitiminde verilen bu alan derslerinin tek tek ele alınıp müfredat açısından değerlendirilmesinin, bu makalenin hem sınırını hem de hedefini aşacağı malumdur. Daha önce sadece Tefsir Alan Dersleri üzerine bir çalışma yapılmış olup¹ bu çalışma makalemizde yol gösterici olmuştur.

İhtisas Kurslarında okutulan temel derslerden biri de hadis dersidir. Bu çerçevede, ihtisas kurslarının hadis ilimleri eğitim ve öğretimi açısından ele alınması, verilen hadis dersleri ve müfredatı hakkında genel bir değerlendirmenin yapılması, bu müfredatı yakından tanımamızı sağlayacaktır. Bu nedenle makalede, kuruluşundan günümüze kadar ihtisas eğitiminde verilen hadis derslerine dair betimlemeye bulunmuş ve bunlarla ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır. Bu kurslarda okutulan Hadis dersi müfredatına eklemeler yapılmasında, derslerin *Hadis: Tarih ve Usul, Hadis: Klasik Metinler, Hadis: Tahlil ve Tenkit, Hadis: Anlama ve Yorum* haline gelmesi hakkında ve bu derslerin içerikleri konusunda genel mülhazalar serdedilmiştir. Dersin hocaları ve kursiyerlerle ilgili anket veya mülakat; yapılan sınav ve değerlendirmelerle ilgili dersin yöntem ve teknikleri, ölçme ve değerlendirme gibi alanları ilgilendiren hususlara girilmemiştir.

Türkiye'de din hizmetlerinin yürütülmesi görevi, 633 sayılı kanunda belirtildiği üzere Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmiştir. İlgili kanunun birinci maddesinde, "İslam Dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din

¹ Bk. Güven, "Diyanet İşleri Başkanlığı İhtisas Eğitim Merkezlerinde Okutulan Tefsir Alan Dersleri Üzerine", *Marife Dergisi*, S. 3, Kış, Konya 2011, ss. 107-126.

konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek üzere; Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur” ibaresi yer alır.²

Başkanlıktaki din hizmetlerinin verimli ve başarılı yürümesinin temelinde ise kuşkusuz diyanet personelinin donanım ve liyakat bulunmaktadır. 14/07/1965 tarih ve 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 214 ve 215'inci maddeleri “Hizmet İçi Eğitim” esasını getirmiş, 216-221'inci maddeleri de bu eğitim için kurumların kendi ihtiyaçlarını gidermek üzere “Eğitim Merkezleri” açabileceklerini hükme bağlamış ve aynı maddelerde bu işin nasıl yapılacağı, nasıl yürütüleceği belirtilmiştir.

02/07/1965 tarih ve 633 sayılı “Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun”da da eğitim konusuna yer verilmiş, bu kanunun 6'ncı maddesinde “Dini Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi” öngörülürken 7'inci maddesinde de bu dairenin görevleri belirtilmiştir. Daha sonra Dinî Hizmetler ve Olgunlaştırma Dairesi birbirinden ayrılarak Olgunlaştırma Dairesi bünyesinde “Eğitim Müdürlüğü” oluşturulmuştur. Hizmet içi eğitim kursu ilk kez 1973 yılında Bolu'da bir binada başlatılmıştır.³ Ancak bu bir ihtisas eğitimi değildir. Buradaki eğitim; temel eğitim, hazırlayıcı eğitim, mesleki eğitim gibi kısa süreli hizmet içi eğitim kurslarıdır.

Diyanet bünyesinde hizmet içi eğitim çalışmaları devam ederken, yeterli sayıda ve nitelikte eğitimci ve hoca bulunmadığı görülmüştür. İşte bu ihtiyacı karşılamak, çalışan müftü ve vaizlerin mesleki bakımdan daha iyi yetişmelerini sağlamak, bu görevlilerin doğrudan temel dinî kaynaklara başvurma yeterliklerini geliştirmek ve dinî konularda toplumun ihtiyacına cevap verebilecek uzman elemanlar yetiştirmek amacıyla İstanbul'da Haseki Eğitim Merkezi'nde ihtisas eğitimi açılmıştır. Buradaki hizmet içi eğitim kursu, Din İşleri Yüksek Kurulu'nun 5 Eylül 1975 tarih ve 1842 sayılı kararı ile 20 Ocak 1976'da fiili olarak hizmete başlamıştır. Daha sonra 1989 yılında Konya'da Selçuk Eğitim Merkezi, 1994 yılında Trabzon'da Akçaabat Darıca Eğitim Merkezi, 1998 yılında Erzurum'da Mehmet Nuri Yılmaz Eğitim Merkezi⁴, 2002 yılında Kayseri'de Kayseri Eğitim Merkezi ve 2009 yılında da Rize'de de Müftü Yusuf Karali Eğitim Merkezi olmak üzere altı ihtisas kursu açılmıştır. Günümüzde bu ihtisas kurslarının isimleri Dinî Yüksek İhtisas Kursları olarak değiştirilmiştir.

1. Diyanet Dinî Yüksek İhtisas Kurslarındaki Hadis Alan Dersleri

İhtisas eğitimindeki program bir bütün olarak değerlendirildiğinde, süresi ve içeriği bakımından kuruluşundan günümüze kadar farklı zamanlarda gözden geçirildiği, ders sayısı, ders saatleri ve müfredat yönüyle yapılan uygulamalar sonucu ihtiyaç duyulan eklemelerin yapılarak zenginleştirildiği görülür. Bu bağlamda İhtisas kurslarında verilen hadis dersleri de bu aşamalardan geçmiştir. Hadis dersleri yönüyle programın geliştirilmesi ve ihtiyaca göre zenginleştirilmesi, kanaatimizce şu kronolojik süreçte gelişmiştir:

² DİB Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun, Md. 1.

³ Bk. DİB, *Kuruluştan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı, Tarihçe-Teşkilat-Hizmet ve Faaliyetler* (1924-1997), Ankara 1999, s. 662-664.

⁴ Daha sonra bu Eğitim Merkezi'nin adı, “Ömer Nasûhî Bilmen Eğitim Merkezi” olarak değiştirilmiştir.

1. 1976-1993 Yılları Arası Programdaki Hadis Dersleri, 2. 1993-1999 Yılları Arası Programdaki Hadis Dersleri, 3. 1999-2007 Yılları Arası Programdaki Hadis Dersleri, 4. 2007-2009 Yılları Arası Programdaki Hadis Dersleri, 5. 2009 Yılından Sonra Programdaki Hadis Dersleri

1.1. 1976-1993 Yılları Arası Programdaki Hadis Dersleri

Haseki Eğitim Merkezi'nin kuruluş yılı olan 1976'da uygulamaya konulan ihtisas kursu programıyla ilgili Din İşleri Yüksek Kurulu'nun 5 Eylül 1975 tarih ve 1842 sayılı kararı gereği ders programı Arapça, Hadis, Tefsir ve Fıkıh derslerinden oluşmaktaydı. On aylık hazırlık sınıfından sonra ihtisas döneminde nahiv 2, fıkıh 10, tefsir 7, hadis 3 ve feraiz 2 saat olmak üzere haftalık 24 saat ders belirlenmiştir. İki yıllık kurs süresince haftada üç saat olmak üzere ihtisas süresi boyunca toplam 252 saat Ebû Davud'un *Sünen* adlı eserinin okutulmasına karar verilmiştir. Hatta hazırlanan müfredatta hangi hafta hangi hadis okutulacak ise o hadislerin numaraları belirtilmiştir. Mesela *kitâbu'l-libâs* hadisleri 20 saat, *kitâbu'l-melâhim* 8 saat, *kitâbu'l-hudûd* 14 saat olarak belirlenmiştir. Her yıl 42 haftalık bu ders programının ikinci 42 haftalık ders dönemi *Sünenü Ebî Davûd*'un *kitâbu'l-edeb* bölümüyle bitirilmektedir. İhtisas programındaki hadis dersleri uzun yıllar bu şekilde devam etmiştir. Hazırlanan ders, kitap ve konular çizelgesine göre ihtisasın ilk dört ayında hadis usulü dersinde de baştan sona Abdullah Siracuddin'in *Şerhu Manzûmeti'l-Beykûniyye* adlı kitabı okutulmuştur. Ancak hadis usulü ile ilgili okutulan bu kitap haftalık üç saat olarak belirlenen hadis dersi içinde verilmektedir. Ayrıca hadis usulü adında müstakil bir ders bulunmamaktadır.

1.2. 1993-1999 Yılları Arası Programdaki Hadis Dersleri

İhtisas kurslarındaki programın 1993 yılından 1999 yılına kadarki döneminde de hadis dersleri haftada üç saat olarak devam etmiştir. Yine ihtisas dönemi hadis derslerinde hadis metni olarak Ebû Dâvud'un *Sünen*'i, hadis usulü olarak da *Şerhu'l-Manzûmeti'l-Beykûniyye* okutulmuştur.

Bu dönemde, Başkanlığın ihtisas kurslarında okunacak konular ve takip edilecek kitaplar cetvelindeki ihtisas dönemi için okutulan hadis derslerinde *el-Lü'lûü ve'l-Mercân*, *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, *Meşârikü'l-Envâr* gibi hadis kitaplarından birinin de okutulması, ayrıca hadis külliyatı ve şerhlerinin tanıtımının yapılması karara bağlanmıştır. Bir öncekine göre bu dönemdeki değişikliği belirtecek olursak, Ebû Dâvud'un *Sünen*'i yanında yukarıda belirtilen eserlerden birinin okutulması, buna ilaveten Buhari, Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî, İbn Mace, Nesaî, Ahmed b. Hanbel gibi hadis imamlarının hadis eserleri ve bu eserlere ait şerhlerin kursiyerlere tanıtılması öngörülmüştür.

1999 yılına kadarki dönemde, Konya Selçuk Eğitim Merkezi'nde San'ânî'nin *Sübülü's-Selâm Şerhu Bülûği'l-Merâm min Cem'i Edilleti'l-Ahkâm* isimli eseri, Hadis usulü dersinde de Abdullah Siracuddin'in tertip ettiği *Şerhu'l-Manzûmeti'l-Beykûniyyeti fî Mustalahi'l-Hadîs* adlı eseri ve Mahmut Tahhân'ın *Usûlüt-Tahrîc ve Dirasati'l-Esanîd* adlı eserleri okutulmaktaydı. Bu husus hadis tahrici ve tahlili açısından bir gelişme olarak görülebilir. Haseki Eğitim Merkezi'nde de Ebû'l-Feth Takıyyüddîn İbn Dakîk el-İd'in *İhkâmü'l-Ahkâm Şerhu 'Umdeti'l-Ahkâm* adlı eseri, son dokuz ayda da Kütüb-i Sitte'den seçme bölümler programlanmıştır.

1.3. 1999-2007 Yılları Arası Programdaki Hadis Dersleri

23 Eylül 1999 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın başkanlığında Haseki ve Selçuk Eğitim Merkezlerinin ihtisas dersleri ve müfredat programlarının görüşülmesi ile ilgili bir toplantıda yeni bir müfredatın hazırlanması kararlaştırılmıştır. Bu karar gereği ilgili komisyon 07-08 Ekim 1999 tarihlerinde İstanbul Haseki Eğitim Merkezi'nde toplanarak İstanbul Haseki ve Konya Selçuk Eğitim Merkezlerindeki Hizmet İçi Eğitim İhtisas Kurslarında okutulan dersleri ve müfredat programını gözden geçirmiş, söz konusu ihtisas kurslarının daha verimli hale gelmesi için bazı hususları dikkate alarak yeni bir ders müfredatı hazırlamıştır. İhtisas eğitim sürecinin, ilk dokuz ayı hazırlık, sonraki yirmi bir ayı da ihtisas olmak üzere toplam otuz aya çıkarılmasını da kararlaştırmıştır.

İlgili komisyonun hazırladığı müfredata göre ihtisas döneminde Tefsir, Hadis, Hadis Usulü, Fıkıh, Fıkıh Usulü, Feraiz, Akâid, İrşâd ve Tebliğ Usulü, İdari Bilgiler derslerinin okutulmasına ve bu bağlamda hadis alan derslerinin üç saatten beş saate çıkarılmasına karar verilmiştir. Hadis derslerinde ahkâm hadislerini ihtiva eden, Abdulganî el-Makdisî'nin *'Umdetu'l-Ahkâm*'ının şerhlerinden *Teysîru'l-'Allâm* veya *Sübülü's-Selâm* kitapları esas alınarak temel hadis kaynaklarından Kütüb-i Sitte ile İmam Mâlik'in *Muvatta*'ından ve Dârimî'nin *Sünen*'inden örnek metinler okutulması ve bunlar hakkında kursiyerlerin bilgilendirilmesi de karara bağlanmıştır. Bir çalışma olarak da ihtisas eğitim öğretiminin son yılı içerisinde ilmî ve güncel konularda kursiyerlere 30-100 sayfa arasında bir mezuniyet tezi hazırlanmasına karar verilmiştir.

İhtisas eğitim merkezleri için hazırlanan müfredat programında haftada 2 saat olmak üzere altı aylık Hadis Usulü dersi konmuş ve bu derste *Şerhu'l-Manzûmeti'l-Beykûniyye* veya *Teysîru Mustalahi'l-Hadîs* kitaplarının takip edilmesi, ilk altı ayda hadis metinleri olarak haftada 3 saatlik *Teysîru'l-'Allâm Şerhu 'Umdeti'l-Ahkâm* veya *Sübülü's-Selâm* kitaplarının okutulması planlanmıştır. Böylece 1976'dan 1999 tarihine kadar haftada üç saat olarak sürdürülen hadis dersleri, 08 Ekim 1999 tarihinden itibaren beş saate çıkarılmıştır.

İhtisasın ilk altı ayından sonra Hadis Usulü derslerine son verilmiş, 5 saatlik Hadis derslerinin 3 saatinde *Teysîru'l-'Allâm Şerhu 'Umdeti'l-Ahkâm* veya *Sübülü's-Selâm* gibi kitapların okutulmasına devam edilmesi, haftalık diğer iki saatlik hadis dersinde ise üç ay *Buharî*, diğer üç ay *Müslim*, sonraki üç ay Ebu Davud'un *Sünen*'i ve Tirmizî'nin *el-Camiu's-Sahihî*, bir sonraki üç ayda ise Nesaî ve İbn Mace'nin *Sünen*'leri, son üç ayda da Darimi'nin *Sünen*'i ve İmam Malik'in *Muvatta*'ından dersin hocası tarafından seçilen bölümlerin okutulması programlanmıştır.

1.4. 2007-2009 Yılları Arası Programdaki Hadis Dersleri

Diyanet İşleri Başkanlığı Din Eğitimi Dairesi Başkanlığı'nın öncülüğünde Din İşleri Yüksek Kurulundan bazı üyeler, farklı ilahiyat fakültelerinden bazı öğretim üyeleri ve programın uygulayıcıları durumundaki ihtisas eğitim merkezlerindeki bazı eğitim görevlilerinin iştirakiyle 2005 yılından beri hazırlıklarına başlanan İhtisas Eğitimi Programına 2007 yılında son şekli verilmiştir. Hazırlanan bu program, Din İşleri Yüksek Kurulu'nun 02 Kasım 2007 tarih 1192 sayılı yazısıyla denemek ve geliştirilmek üzere aynı tarih ve 1224 sayılı olurla hizmet içi eğitim ihtisas kurslarında uygulanmaya konmuştur.

İhtisas Eğitim Merkezlerinde Kasım 2007 yılından itibaren uygulanmaya konan ihtisas eğitim programı, hazırlık dönemi hariç, 12'şer haftalık 6 dönemden oluşmaktadır. İlk beş dönem haftada 24 saat, son dönem ise derslerin yoğunluğu dikkate alınarak 22 saat olarak planlanmış olup, toplam 1706 saat ders ön görül- müştür. Program;

Tefsir (Tarih ve Usul, Klasik Metinler, Meal)

Hadis (Tarih ve Usul, Klasik Metinler, Tahlil ve Tenkid, Anlama ve Yorum)

Fıkıh (Giriş, Usul, Klasik Metinler, Makâsıd Teorisi, Genel ve Özel Kaideler, Mu- kayeseli Metinler, Güncel Problemler, Fetva Usulü)

İslam Düşüncesi (Mantık, Akâid-Kelâm, Klâsik Metinler, Ahlâk ve Tasavvuf)

Din-İletişim-Eğitim (Dinler ve Dini Akımlar, İletişim ve Dini Rehberlik, Yaygın Din Eğitimi) olmak üzere toplam 5 temel alandan oluşmaktadır. Her alan farklı alt dallar (dersler) şeklinde programa yerleştirilmiştir.

Din görevlilerinin din hizmeti sunarken bu alanlara ilişkin sağlıklı bilgi biri- kimine sahip olmaları gerektiği açıktır. Din hizmetlileri aynı zamanda hadis alan dersinde hadisleri değerlendirme ve kritik etme becerisine de sahip olmalıdırlar. Çünkü bu programla hadis öğrenme alanı ile kursiyerlere klasik bilgi birikimine dayalı eleştirel düşünme ve yorumlama yetkinliği kazandırmak hedeflenmiştir. Bu nedenle Hadis alanı; *Usul ve Tarih, Klasik Metinler, Tahlil ve Tenkid, Anlama ve Yo- rum* olmak üzere dört ana bölüm halinde planlanmıştır. İhtisas Eğitimi Programın- da Hadis alan derslerinin okutulduğu dönem ve saatlerini tablo halinde şu şekilde verebiliriz:

ÜÇ AYLIK DÖNEMLER	1. DÖNEM (12 hafta)	2. DÖNEM (12 hafta)	3. DÖNEM (12 hafta)	4. DÖNEM (12 hafta)	5. DÖNEM (12 hafta)	6. DÖNEM (12 hafta)
DERSLER VE SAATLERİ	Hadis: Tarih ve Usul I 12x2=24	Hadis: Tarih ve Usul II 12x2=24	Hadis: Tahlil ve Tenkid I 12x3=36	Hadis: Tahlil ve Tenkid II 12x3=36	Hadis: Anla- ma ve Yorum I 12x3=36	Hadis: An- lama ve Yorum II 12x3=36
	Hadis: Klasik Metin I 12x3=36	Hadis: Klasik Metin II 12x3=36	Hadis: Klasik Metin III 12x2=24	Hadis: Klasik Metin IV 12x2=24	Hadis: Klasik Metin V 12x2=24	Hadis: Klasik Metin VI 12x2=24
	<i>Haftada 5 saat</i> 12x5=60	<i>Haftada 5 saat</i> 12x5=60	<i>Haftada 5 saat</i> 12x5=60	<i>Haftada 5 saat</i> 12x5=60	<i>Haftada 5 saat</i> 12x5=60	<i>Haftada 5 saat</i> 12x5=60

Tabloda görüldüğü üzere⁵ her dönem üç ay olmak üzere altı dönemde oku- tulacak hadis dersleri, her dönem 60 saat olmak üzere toplamda 360 saattir. Hadis alanı dersi için yapılan detaylı program incelendiğinde görülür ki, ders içerikleri ve müracaat edilecek kaynaklar, özenle seçilmiş, bunun yanında derslerde işlenecek konular da açık bir şekilde belirlenmiştir. Şimdi bu yeni programda yer verilen hadis alan derslerini ve içeriklerini yakından tanıyalım.

⁵ Bk. DİB, *İhtisas Eğitimi Programı*, s. 30-36.

1.4.1. Hadis: Tarih ve Usul Dersi

Bu dersin I. dönemine 12x2=24 saat, II. dönemine de 12x2=24 saat tahsis edilmiştir. Hadis Usulü için İbn Hacer'in, *Nuhbetü'l-Fiker* adlı eseri, hadis tarihi ve ilimleri için de;

Salih, Subhî, *Ulûmu'l-Hadîs*, Beyrut 1969, Tahhan, Mahmud, *Usûlü't-Tahrîc ve Dirasâtü'l-Esânîd*, Beyrut 1979, Hamidullah, Muhammed, Hz. Peygamber Zamanında Hadis'in Tedvini, (çev. Nafiz Danışman) *AÜİFD. IV* (1957) s.1-7, Azami, Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, (çev. H. Yavuz) İstanbul 1993, Bu derslere altyapı ve giriş olarak da;

Zakir Kadiri (Ugan), Dinî ve Gayri Dinî Rivayetler, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV (1926) s.132-210, Sezgin, Fuad, İslam Tarihi'nin Kaynağı Olması Bakımından Hadîs'in Ehemmiyeti, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, II/1/57, İstanbul 1956, Çakın, Kamil, *İslam'da Hadis ve Sünnetin Yeri*, Ankara 1997, Özafşar, Mehmet Emin, İslam'da Haber Konsepti ve İletişim Ahlakı, *Kutlu Doğum Elazığ 2006*, Ankara 2007, kaynak olarak belirlenmiştir.

Hadis tarihi ve usulü için yardımcı literatür olarak;

Babanzâde A. Naim, *Tecrid-i Sarih Mukaddimesi*, Ankara 1978, Cihan, Sadık, *Uyurma Hadislerin Doğuşu-Siyasi ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*, Samsun 1996, Dâvûdî, H. Zaferullah, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, İstanbul 1995, Kadı 'Iyaz, *el-İlmâ'*, (thk. S. A Sakr), Kahire, ty., Kandemir, M. Yaşar, *Mevzu Hadisler*, İstanbul 1970, Kırbaşoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Sünnet- Eleştirel Bir Yaklaşım*, Ankara 1999, Koçyiğit, Talat, *Mevzû Hadislerin Zuhûru*, *AÜİFD. XV* (1968) s. 57-68, Kurt, Ali Vasfî, *Endülüste Hadis ve İbn Arabî*, İstanbul 1998, Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadîs*, Ankara 1991, Tehânevî, *Kavâid fi Ulûmi'l-Hadîs*, Beyrut 2001, Yücel, Ahmet, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi- Hicri İlk Üç Asır*, İstanbul 1996, Brown, Daniel, *Geleneği Yeniden Düşünmek*, (çev. S. Özer-S. Kızılkaya), Ankara 2000, Görmez, Mehmet, "Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler Üzerine", *İslâmiyât Dergisi*, C. 3, S. 1 (2000) s. 11-31, Juynboll, G. H. A., *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları*, (çev. Salih Özer), Ankara 2000, şeklinde eserler listesi belirlenmiştir.

1.4.2. Hadis: Tahlil ve Tenkit Dersi

İhtisâsın III. dönemine 12x3=36 saat, IV. dönemine de 12x3=36 saat hadis alanında tahlil ve tenkit dersi planlanmış ve dersin kaynak kitapları olarak ta şunlar belirlenmiştir:

Ebu Ğudde, Abdulfettâh, *el-İsnadu Mine'd-Din*, Halep 1992, Koçyiğit, Talat, İslam Hadisinde İsnad ve Hadis Ravilerinin Cerhi, *AÜİFD*, Ankara 1961, s. 42-57, Leknevî, M. Abdulhay, *el-Ecvibetu'l-Fâdile li'l-Esileti'l-'Aşarati'l-Kâmile* (thk. A. Ebu Gudde) Beyrut 1984, İbnu'l-Kayyim, *el-Menâru'l-Münîf fi's-Sahih ve'd-Daîf*, (thk. E. Gudde) Halep 1994, Hatiboğlu, M. Said, Hazret-i Âişe'nin Hadis Tenkidçiliği, *AÜİFD*, XIX, Ankara 1973, s. 59-74, Erul, Bünyamin, Hadiste Eleştirel Yaklaşımın Öncüsü Olarak Hz. Âişe, *İslâmiyât Dergisi*, C. 3, S. 2, Ankara 2000, s. 109-129, Zerkeşi, Bedrüddin, *el-İcâbe*, (thk. Bünyamin Erul), Beyrut 2004, İdlîbî, Selahaddin, *Menhecu Nakdi'l-Metn 'inde Ulemâi'l-Hadîs*, Beyrut, 1983, Sezgin, M. Fuat, *Buhârî'nin Kaynakları*, Ankara 2000, Çakın, Kamil, Buhârî'nin Otoritesini Ka-

zanma Süreci, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, X, 1997, Özafşar, M. Emin, Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in el-Câmiu's-Sahîh'i, *AÜİFD*, XXXIX (1999) s. 287-356, Hatıboğlu, M. Said, *İslâmî Tenkid Zihniyetinin Doğuşu ve Hadis Tenkitçiliği*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1963, Hatıboğlu, M. Said, *Emevîlerin Sonuna Kadar Siyâsî-İçtimâî Hadiselerle Hadis Münasebeti*, (basılmamış Doçentlik Tezi) Ankara 1967, Hatıboğlu, M. Said, *İslamda İlk Siyâsî Kavmiyetçilik Hilâfetin Kureysiliği*, *AÜİFD*, XXIII (1978) s. 121-213, Hatıboğlu, M. Said, Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, X (1997) s. 1-14, Fazlurrahman, *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*, (çev. S. Akdemir) Ankara 1995, Tuksal, H. Şefkatli, *Kadın Karşısı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri*, Ankara 2000, Ünal, İ. Hakkı, Hz. Peygamber'in Dilinden Konuşturulan Tarih 'Yere Batırılacak Ordu' Rivâyeti', *İslâmiyât Dergisi*, C. I, S. 2 (1998) s. 39-51, Paçacı, Mehmet, Hadis'te Apokaliptisizm veya Fiten Edebiyâtı, *İslâmiyât Dergisi*, C. I, S. 1, (1998) s. 35-53.

Yardımcı literatür olarak da şu eserler belirlenmiştir:

Aşıkutlu, Emin, *Hadiste Rical Tenkidi- Cerh ve Ta'dil İlmi*, İstanbul 1997, Azamî, Mustafa, *İslam Fikhi Ve Sünnet-Oryantalist J. Schacht'a Eleştiri-* (çev. M. Ertürk) İstanbul 1996, Çakın, Kamil, Hadis'in Kur'an'a Arzı Meselesi, *AÜİFD*, XXXIV (1993) s. 237-262, Polat, Selahaddin, *Hadîs Araştırmaları*, İstanbul 1998, Ünal, Yavuz, *Hadisleri Tespitte Yöntem Sorunu (Akla Uygunluk-Akla Aykırılık)*, Samsun 1999, Yıldırım, Suat, "Hadisleri Kur'anla Karşılaştırma Meselesinin Kaynakları", *Tayyib Okuç Armağanı*, Ankara 1978, s. 105-114, Başaran, Selman, İbn Hazm'ın Kütüb-ü Sitt'e'ye Bakışı, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, II (1988) s. 7-21, Dere, Ali, Rivâyet Malzemesinde Toplumsal Değişimin İzleri, *İslâmiyât Dergisi*, C. I, S. 2, (1998) s. 11-37, Ebû Reyve, Muhammed, *Muhammedî Sünnet'in Aydınlatılması*, (çev. M. Tan) İstanbul 1988, Ertürk, Mustafa, Tecdid Hadisinin Metin Tenkidi Açısından Değerlendirilmesi, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, X (1997) s. 125-137, Erul, Bünyamin, Hz. Peygamber'e Kur'an Dışında Vahiy Geldiğini İfade Eden Rivâyetlerin Tahlil ve Tenkidi, *İslâmiyât Dergisi*, C. I, S. 1 (1998), s. 55-72, Özafşar, M. Emin, Polemik Türü Rivâyetlerin Gerçek Mâhiyeti, *İslâmiyât*, C. I, S. 3, (1998) s. 19-48, Tasserou, Ella Landau, Periyodik Reform: Müceddid Hadisi Hakkında Bir İnceleme, (çev. İsmail H. Ünal) *İslamî Araştırmalar Dergisi*, VI (1993) s. 261-278, Ünal, İ. Hakkı, Seçmeci ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamber'i Anlamak, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, X (1997) s. 42-58.

1.4.3. Hadis: Anlama ve Yorum Dersi

Hadis alanındaki Anlama ve Yorum dersinin V. dönemine 12x3=36 saat, VI. dönemine de 12x3=36 saat tahsis edilmiş ve dersin kaynak kitapları olarak şunlar belirlenmiştir;

Erul, Bünyamin, Temel Hadis Kaynaklarının Çevirileri Üzerine Bir Kritik, *Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü Sempozyumu, 11-12-Mayıs 2007 Konya*, Konya 2008, s. 212-237, Gazali, *Kanunü't-Tevîl*, thk. Muhammed Zahid el-Kevserî, Kahire 1945, Yaltkaya, M. Şerafeddin, Gazzali'nin Tevil Hakkında Basılmış Bir Eseri, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVI (1930) s. 46-58, Dihlevî, A. Şah Veliyullah, *Huccetullahi'l-Bâliğa*, thk. S. Sabık, Kahire 2005, Başaran, Selman, Hadislerin Lafız ve Mana Olarak Rivayeti Meselesi, *UÜİFD*, III (1991) s. 51-64, Başaran, Selman, Ha-

dislerde Mana Rivayetinin Sonuçları, *UÜİFD, III* (1991) s. 65- 76, Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadîsin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara 1998, Özafşar, M. Emin, *Hadîsi Yeniden Düşünmek*, Ankara 2000.

Yardımcı literatür olarak belirlenen kaynak eserler de şunlardır:

Erul, Bünyamin, *Sahâbe'nin Sünnet Anlayışı*, Ankara 2000, Goldziher, Ignaz, Hadîs'te Yeni-Eflatunculuk ve Gnostik Unsurlar, (çev. Ömer Özsoy) *AÜİFD, XXXVI* (1997) s. 405-421, Görmez, Mehmet, Gazâlî Felsefesinde Varlık Mertebeleri Bakımından Hadislerin Anlaşılması ve Yorumlanması, *AÜİFD, XXXIX* (1999) s. 357-368, Güler, Zekeriya, Hadislerin Anlaşılmasında Rivâyet-Dirâyet Bütünlüğü, *İLAM Araştırma Dergisi*, c. 1, S. 2 (1996) s. 113-131, Karadâvî, Yusuf, *Sünneti Anlamada Yöntem*, (çev. Bünyamin Erul), Kayseri 1998, Kardâvî, Yusuf, Nasları Anlama ve Değerlendirme, (çev. Yusuf Işıcık) *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 1 (1986) s.41-48, Özafşar, Mehmet Emin, Sistematik Usûl Dönemleri Öncesinde Rivâyetlerin Muhtevâ Tahlîli ve Şeybânî Örneği, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C. X. S. 1-3, s. 75-85, Sabbâğ, Muhammed, *et-Tasvîru'l-Fennî fi'l-Hadîs en-Nebevî*, Beyrut 1988.

1.4.4. Hadis: Klasik Metin Dersi

Klasik Metin dersi, ihtisasın I. dönemine 12x3=36, II. dönemine 12x3=36, III. dönemine 12x2=24 ve IV. dönemine de 12x2=24 saat olarak planlanmış ve dört dönemlik on iki ay için dersin kaynak kitabı olarak sadece İmam Malik'in *Muvatta'*ı belirlenmiştir. Buna yardımcı kaynak olarak şu iki çalışma tespit edilmiştir;

Gu Raya, M. Yusuf, *Sünnet'in Neliği Sorununa Metodik bir Yaklaşım*, (çev. M. E. Özafşar), Ankara 1999, Dere, Ali, İmam Malik'in Hadis Metinlerini Değerlendirme Kriterleri Üzerine, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, X (1997) s. 69-73.

Klasik Metin dersinin V. dönemine 12x2=24 ve VI. dönemine de 12x2=24 saat tahsis edilmiş ve dersin kaynak kitapları olarak şunlar belirlenmiştir:

Buhârî, (K. İlm, K. İtisam bi'l-kitab ve's-sünne), Müslim, (K. İman, K. Birr), Tirmizî (K. Libas, K. At'ime, K. Eşribe), Ebû Davud (K. Sünne, K. Cihad, K. Fiten ve'l-Melahim)

İbn Hazm (*el-Muhalla*)⁶, Şia'dan seçme metinler⁷

Klasik Metin dersi için yardımcı literatür olarak belirlenen kaynak eserler de şunlardır:

Goldziher, Ignaz, *Zâhirîler -Sistem ve Tarihleri-*, (çev. C. Tunç) Ankara 1982, Güler, Zekeriya, *Zâhirî Muhaddislerle Hanefî Fakihleri Arasındaki Münakaşalar ve İhtilaf Sebepleri*, Ankara, 1997, Koçyiğit, Talat, Âhâd Haberlerin Değeri, *AÜİFD, XIV* (1966) s. 125-142, Schacht, Joseph, Eski Hukuk Mekteplerinde Hadisler, (çev. Selahaddin Eroğlu) *AÜİFD, XXVIII* (1986) s. 143-158, Sıddıkî, M. Zübeyir, İslam Hukukunda Hadîs'in Yeri, (çev. Esat Kılıçer) *AÜİFD*, (1964) s. 113-117, Ünal, İsmail Hakkı, *İmam Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara 1994.

⁶ İbn Hazm'ın *el-Muhalla* adlı eserin hangi bölümlerinden seçme metinlerin okutulacağı belirtilmemiştir.

⁷ Müfredatta "Şia'dan seçme metinler" şeklinde ifade edilmekle birlikte hangi kitap ve hangi bölümün okutulacağı belirtilmemiştir. Meselâ Kuleynî'nin *el-Kâfî* adlı eserinden bir bölüm belirtilebilir.

1.4.5. Programdaki Klasik Metinlerin Okunmasıyla İlgili Esaslar

İhtisas Kursları öğretim programında Fıkıh, Tefsir, Kalam, Hadis vb. ilim dallarına ait Arapça klasik eserlerin okunması, öğrenme-öğretme sürecinde önemli bir yer tutmaktadır. Ancak metin okuma yöntemine yönelik olarak metnin hareketlenmesi, aynen Türkçeye aktarılmasına çalışılması ve gramer açıklamaları ile uğraşarak metindeki ana düşüncenin kaybolması gibi eleştiriler dile getirilmektedir. Bu nedenle, klasik metinler okunurken aşağıdaki ilkelere dikkat edilmesi okunan metinlerden daha fazla verim alınması açısından yararlı olacaktır. Bu ilkeler şunlardır:

Kursiyerler, okunan klasik metni Türkçeye aynen tercüme yapma çabası yerine, ilgili bilim dalının kavram ve ilkelerini anlamaya özendirilmelidir.

Kursiyerlerden, metindeki sebep-sonuç ilişkisi belirlenerek bilgiyi kendi ifade formatlarına çevirmeleri istenmemelidir.

Kursiyerlerin, metindeki olgu ve düşünceleri ayırt etme becerilerini geliştirmelerine önem verilmelidir.

Kursiyerin okunan metinden çıkarımlarda bulunması sağlanmalıdır.

Aynı konu ile ilgili iki ya da daha fazla kaynaktan alınan bilgiler sentezlenebilmelidir.

Kursiyerler, metindeki sorunun farkına varabilmeli ve tanımlayabilmeli; probleme yönelik ortaya konan düşünceleri değerlendirip yorumlayabilmeli ve kendi bakış açısını geliştirebilmelidir.

Metinde müellifin konuyu ele alışı, kavram ve ilkeleri kullanım tarzı belirlenmelidir.

Kursiyer, metinleri, bilgi edinme yanında, eleştirme, analiz etme ve fikir oluşturmak için okuduğunun farkında olmalıdır.⁸

1.5. 2009 Yılından Sonra Programdaki Hadis Dersleri

Kasım 2007 yılında uygulamaya konulan ihtisas eğitim programının, iki yıl takip edilmesi için 06 Aralık 2007 tarih ve 1446 sayılı onayla kurulan bir komisyonca hazırlanan raporlarla, 27 Şubat 2009 tarihinde Kayseri’de düzenlenen “Eğitim Merkezi Müdürleri Semineri” ve 11 Nisan 2009 tarihinde Antalya’da düzenlenen “Eğitim Merkezi İdareci ve Öğretmenleri Semineri”nde ihtisas eğitim programına yönelik yapılan istişare toplantılarında, bazı değişikliklerin yapılmasına karar verilmiştir. 2009 yılında yapılan bazı değişikliklerle geliştirilen İhtisas Eğitim Programı halen yürürlükte olan programın son şeklidir. Bu değişiklikler Tefsir, Hadis, Fıkıh, İslam Düşüncesi ve Din, İletişim, Eğitim ve Kur’an-ı Kerim alan derslerinde yapılmıştır. Burada sadece konumuz olan Hadis alanı ile ilgili yapılan değişiklikleri naklediyoruz.

“Hadis: Tarih ve Usul I-II derslerinin, 2 dönem 2’şer saatten, I. dönemde 4 saat olarak düzenlenmesi,

II. Döneme, Haftada 2 saatlik Hadis Kaynakları ve Hadis Araştırma Teknikleri adıyla 2 kredilik bir dersin eklenmesi,

⁸ DİB, *İhtisas Eğitimi Programı*, s.11.

III ve IV. dönemdeki Hadis Tahlil ve Tenkid I-II derslerinin Hadis Tahlil ve Tenkid dersi adıyla haftada 2 saat olmak üzere III. döneme alınması,

V ve VI. dönemdeki haftada üçer saatlik Hadis Anlama ve Yorum I-II derslerinin haftada ikişer saat olarak IV ve V. döneme kaydırılması,

Hadis Klasik Metin dersinde okutulan İmam Malik'in el-Muvatta isimli eserinin yerine, İmam Münziri'nin *Muhtasarı Sahihi Müslim* adlı eserinin okutulması,

Hadis: Klasik metin II, IV, V ve VI. Dönem derslerinin haftada 2 saatten 3 saate çıkarılması,

VI. döneme Hadisler Işığında Hz. Peygamber'in Hayatı adlı bir dersin ilave edilmesi,

Toplam ders saatlerinin 360 saatten 384 saate çıkartılması teklif edilmiş ve onaylanmıştır.⁹

Bu değişikliklere göre şöyle bir tablo ortaya çıkmıştır:

ÜÇ AYLIK DÖNEMLER	1.DÖNEM (12 hafta)	2. DÖNEM (12 hafta)	3. DÖNEM (12 hafta)	4. DÖNEM (12 hafta)	5. DÖNEM (12 hafta)	6. DÖNEM (12 hafta)
DERSLER VE SAATLERİ	Hadis: Tarih ve Usul 12x4=48	Hadis Kaynakları ve Hadis Araştırma Teknikleri 12x2=24	Hadis: Tahlil ve Tenkid 12x2=24	Hadis: Anlama ve Yorum I 12x2=24	Hadis: Anlama ve Yorum II 12x2=24	Hadis: Hadisler Işığında Hz. Peygamber'in Hayatı 12x2=24
	Hadis: Klasik Metin I 12x3=36	Hadis: Klasik Metin II 12x3=36	Hadis: Klasik Metin III 12x3=36	Hadis: Klasik Metin IV 12x3=36	Hadis: Klasik Metin V 12x3=36	Hadis: Klasik Metin VI 12x3=36
	<i>Haftada 7 saat</i> 12x7=84	<i>Haftada 5 saat</i> 12x5=60	<i>Haftada 5 saat</i> 12x5=60	<i>Haftada 5 saat</i> 12x5=60	<i>Haftada 5 saat</i> 12x5=60	<i>Haftada 5 saat</i> 12x5=60

2. İhtisas Kurslarındaki Hadis Derslerinin Genel Amaçları ve Öğretim Esasları

Din İşleri Yüksek Kurulu'nun 02 Kasım 2007 tarih 1192 sayılı yazısıyla denemek ve geliştirilmek üzere aynı tarih ve 1224 sayılı olurla hizmet içi eğitim ihtisas kurslarında uygulanmaya konan programın genel amaçları şöyle belirtilmiştir:

“İhtisas eğitimi programının amacı, Başkanlık personelini;

Başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere İslam bilimleriyle ilgili temel kaynakları ve güncel çalışmaları kullanabilme becerisine sahip olan,

İslâm bilimlerini kendi terimleri ve özgün yöntemleri ile kavrayan,

İslam düşüncesi ve medeniyetinin Tefsir, Hadis, Kelam, Fıkıh, Tasavvuf, İslam Ahlakı gibi temel disiplinleri ile ilgili bilgilerini geliştiren,

Edindiği bilgiler ışığında dini konularda toplumun sorularına ve ihtiyaçlarına cevap verebilen,

Problemler karşısında mantıklı tutarlılığa ve eleştirel düşünebilme becerisine sahip olan,

Tarihi ve güncel dinî oluşum ve akımları değerlendirebilen,

⁹ Bk. Diyanet İşleri Başkanlığı makamının 16 Nisan 2009 tarih ve 245 sayılı olurları ve Ek-1-2.

Edindiği bilgiyi sorgulayan, toplumun dinî ve ahlakî sorunları ile bağlantılı olarak analiz ve sentez yoluyla güncelleştirebilen,

Din hizmetinin gerektirdiği temel becerilere sahip olan,

Güncel dinî sorunları çözümlerken Kur'an, sünnet ve kültürel mirası birlikte değerlendirebilen,

Bilgiye ulaşmada kitle iletişim araçlarından yararlanan, bu araçlardan gelen mesajlara karşı eleştirel bakış açısı kazanan ve seçici olan,

Demokratik değerlere ve insan haklarına saygılı, sosyal katılım becerisi gelişmiş, iletişim, rehberlik ve yorum yeteneğine sahip olan bireyler haline getirmektedir."¹⁰

İhtisas eğitimi için 2007 de hazırlanan programdaki Hadis alanının genel amaçları ise maddeler halinde şöyle belirlenmiştir: "Hadis dersini alan kursiyer;

Hadis ilminin temel kavram ve kaynaklarını tanıır.

Hadis'in tarihi gelişimini açıklar.

Hadis çeşitlerini özellikleriyle açıklar.

Hadis kaynaklarını yapısal özellikleriyle öğrenir.

Hadis kaynaklarından yararlanır.

Klasik hadis metinlerini okur ve açıklar.

Hadis ve fıkah ilişkisini kurarak hadislerin farklı yorum ve hükümlere nasıl imkân verdiğini kavrar.

Hadislerin tahlil ve tenkidine ilişkin tarihî ve güncel yaklaşımları değerlendirir.

Hadisleri anlama ve yorumlamada tarihî ve güncel yaklaşımları bilir ve kullanır.

Güncel hadis problemlerinin değerlendirilmesinde eleştirel yaklaşımı kullanır.

Hadis çevirilerinde yöntem sorunlarının farkında olur.

Hadisleri muhtelif yorum yöntemleri uygulayarak tahlil eder."¹¹

Bu amaçların gerçekleşmesi için hadis derslerinin aşağıdaki uygulama esaslarına göre yapılması gerekir:

"Hadis temel alanının bütün alt öğrenme alanlarında kursiyerlerin özgüven içerisinde inisiyatif alabileceği ders ortamları oluşturulur.

Hadis öğrenme alanının kursiyerlerde geliştirmeyi hedeflediği özgün ve eleştirel düşünme, kaynakları kullanabilme ve yararlanabilme ve benzeri becerilerini geliştirebilmek için öğrenme-öğretme sürecinde; metin okuma, soru-cevap, grup çalışması, tartışma, araştırma ve sunum gibi yöntem ve teknikler uygulanır.

Klasik metinlerden el-Muvatta', Şeybânî nüshası ile mukayeseli olarak okunur.

¹⁰ Bk. DİB, *İhtisas Eğitimi Programı*, s. 10.

¹¹ Bk. DİB, *İhtisas Eğitimi Programı*, s. 28.

Programda yer alan okuma metinlerinin öğretiminde kaynakları ve kaynakların yapısal özelliklerini tanımanın yanı sıra bu metinlerden nasıl yararlanılabileceği üzerinde durulur.

Kursiyerlerin analiz, sentez ve yorum yeteneklerini geliştirmek amacıyla konuyla ilgili ileri okuma literatüründen yararlanır.

Hadis öğrenme alanının “Tahlil ve Tenkit”, “Anlama ve Yorum” alanlarındaki teorik bilgiler verildikten sonra bu bilgilerin transfer edilebilmesi için metin üzerinde uygulamalı çalışmalar yapılır.”¹²

Hazırlanan bu ihtisas programında hadis alanıyla ilgili tespit edilen dersler ve bu derslerin içerikleri incelenecek olursa, belirlenen derslerin işlenmesi ve bu müfredatın uygulanması durumunda, her kursiyerin belirtilen bu amaçları gerçekleştirme hususunda önemli bir altyapı oluşturacağı görülecektir.

3. İhtisas Kurslarındaki Hadis Derslerine Dair Mülahazalar

Kuruluşundan günümüze kadar Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde altı eğitim merkezindeki ihtisas kurslarında farklı zamanlarda uygulanan program içerisinde yer alan Hadis dersleriyle ilgili müfredat hakkında tespitlerde bulunuldu. Şimdi de bu tespitler bağlamında ihtisas kurslarındaki gelişim süreci içerisinde hadis dersleri, saatleri, okutulan kitaplarla ilgili yapılan değişikliklere dair mülahazalarımızı belirtmek istiyoruz.

3.1. Hadis Alan Dersleri ve Saatleriyle İlgili Mülahazalar

1976 ile 1999 tarihleri arasındaki ihtisas döneminde, haftada 3 saat (3saat x 84 hafta = 252 saat) hadis dersi okutulmuştur. 1999 yılından itibaren 2 saat hadis usulü dersi konmuş, yani hadis alan dersi Hadis ve Hadis Usulü olmak üzere iki ders olmuş, ders saatleri de 3'ten 5 saate çıkarılmıştır. Ders sayısı ve saatleri bakımından bu durum 2007 yılına kadar devam etmiştir.

Kasım 2007 yılından itibaren uygulanmaya konan programa göre Hadis alanı, *Usul ve Tarih*, *Klasik Metinler*, *Tahlil ve Tenkid*, *Anlama ve Yorum* olmak üzere dört ana bölüm halinde planlanmıştır. Buna göre her dönem üç ay olmak üzere altı dönemde okutulacak hadis dersleri, her dönem 60 saat olmak üzere toplamda 360 saat olarak belirlenmiştir.

2009 yılında İhtisas Eğitim Programında bazı değişiklikler daha yapılmış ve bu değişikliklerin Hadis alan dersleriyle ilgili olan kısmı da şöyledir:

“Hadis: Tarih ve Usul I-II derslerinin, 2 dönem 2’şer saatten, I. dönemde 4 saat olarak düzenlenmesi,

II. döneme, Haftada 2 saatlik *Hadis Kaynakları ve Hadis Araştırma Teknikleri* adıyla 2 kredilik bir dersin eklenmesi,

III ve IV. dönemdeki Hadis Tahlil ve Tenkid I-II derslerinin Hadis Tahlil ve Tenkid dersi adıyla haftada 2 saat olmak üzere III. döneme alınması,

V ve VI. dönemdeki haftada üçer saatlik Hadis Anlama ve Yorum I-II derslerinin haftada ikişer saat olarak IV ve V. döneme kaydırılması,

¹² Bk. DİB, *İhtisas Eğitimi Programı*, s. 29.

Hadis: Klasik metin II, IV, V ve VI. dönem derslerinin haftada 2 saatten 3 saate çıkarılması,

VI. döneme *Hadisler Işığında Hz. Peygamber'in Hayatı* adlı bir dersin ilave edilmesiyle,

Toplam ders saatleri 360 saatten 384 saate çıkartılmıştır.

İhtisas kurslarındaki hadis alan dersleri 1976'dan günümüze kadarki süreçte, ders sayısı ve saatleri bakımından devamlı bir gelişme göstermiştir. Yapılan bu değişiklikler sürecini belirtecek olursak şöylece tablolaştırabiliriz:

YILLAR	DERSLER	HAFTALIK DERS SAATI	TOPLAM DERS SAATI
1976-1999	-Hadis	3 saat	3 x 84 = 252
1999-2007	-Hadis -Hadis Usulü	5 saat	5 x 80 = 400
2007-2009	-Usul ve Tarih -Klasik Metinler -Tahlil ve Tenkit -Anlama ve Yorum	5 saat	5 x 72 = 360
2009-2012	-Usul ve Tarih -Klasik Metinler -Tahlil ve Tenkit -Anlama ve Yorum -Hadis Kaynakları ve Hadis Araştırma Teknikleri -Hadisler Işığında Hz. Peygamber'in Hayatı	5 saat + 12 hafta boyunca 2 saat	5 x 72 = 360 2 x 12 = 24 360 + 24 = 384

İhtisas kurslarındaki hadis alan dersleri, başlangıçta hadis dersi adında tek ders iken, yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere iki ders, sonra dört ders ve halen devam etmekte olan programa göre altı derse çıkarılmıştır. Yani yapılan uygulamalar ve duyulan ihtiyaç üzere gerek ders sayısı ve gerekse toplam alan ders saatleri bakımından, programdaki hadis alan derslerinde devamlı yeniliğe gidilmesi, kanaatimizce gayet olumlu bir gelişme olarak görülmelidir.

Hız. Peygamber sonrasında sosyo-politik bakımdan İslam toplumunda ciddi rahatsızlıklar zuhur etmiş, iç çatışmalar yaşanmış ve iktidar çatışmaları toplumun bölünmesine yol açmıştır. Bu süreçte çeşitli fırkalar teşekkül etmiş ve her zümre kendini haklı çıkarmak ve muhaliflerini karalamak maksadıyla hadislerden yararlanma cihetine gitmiştir. Hatta bazı kesimler, yakınlık duyduğu çevreler uğruna, yoğun miktarda hadis uydurmuşlardır.¹³ Ayrıca hicri ikinci ve üçüncü asırlarda ekoller arasındaki ilmi tartışmaların önemli bir kısmı, hadislerin sıhhatini tespit ve yorumlanmasıyla ilgili olmuştur.¹⁴ Bütün bu hususlar, hadislerin tahlil ve tenkidinin oldukça önemli ve hassas bir konu olduğunu ortaya koymakta ve aynı şekilde hadisleri yorumlamada da metodolojik bir perspektifi gerekli kılmaktadır. Bundan dolayı hadis alanında *Tahlil ve Tenkit, Anlama ve Yorum, Hadis Kaynakları ve Hadis Araştırma Teknikleri* gibi derslere ihtisas programında yer verilmesi, yerinde ve isabetli olmuştur. Ancak programda teorik saatler belirtilmiş, uygulama saatleri belirtilmemiştir. Muhtemelen bu derslerin uygulamaları, ders içinde veya ödevler şeklinde yapılmaktadır.

¹³ Bk. Kandemir, "Mevzu", *DİA*, XXIX, s. 493-494.

¹⁴ Yücel, *Hadis Usulü*, s. 204.

2009 yılında yapılan ve halen uygulan programa göre ihtisasın VI. döneminde hadis alan derslerinde okutulmak üzere, *Hadisler Işığında Hz. Peygamber'in Hayatı* adlı bir ders ilave edilmiştir. Kanaatimizce programda İslam tarihi adıyla bir derse yer verilmeliydi. İslam tarihi dersi içerisinde de siyer adıyla bir bölüm olarak Hz. Peygamber'in Hayatının okutulması daha uygun olurdu.

3.2. Okutulan Kitaplarla İlgili Mülahazalar

1976 yılında uygulamaya konulan program gereği ihtisas süresi boyunca hadis dersine ayrılan üç saat içerisinde 1993 yılına kadar Ebû Davud'un *Sünen* adlı eseri ile Abdullah Siracuddin'in *Şerhu Manzûmeti'l-Beykûniyye* adlı kitabının okutulmasına devam edilmesinin kursiyerler açısından pek zengin bir müfredat olduğu söylenemez. Ancak 1993 yılından itibaren önceki kitaplara ilaveten *el-Lü'lûü ve'l-Mercan*, *Mişkatü'l-Mesabih*, *Meşarikü'l-Envar* gibi hadis kitaplarından birinin okutulması, ayrıca Buhari, Müslim, Ebu Davud, Tirmizi, İbn Mace, Nesaî, Ahmed b. Hanbel gibi hadis imamlarının hadis eserleri ve bu eserlere ait şerhlerin kursiyerlere tanıtımının yapılmasının ön görülmesi, bir gelişme ve yerinde bir tespit olarak görülebilir.

08/10/1999 tarihinden itibaren ihtisasın ilk altı ayından sonra Hadis Usulü derslerine son verilmesi, 5 saatlik Hadis derslerinin 3 saatinde *Teysiru'l-Allam Şerhu 'Umdeti'l-Ahkam* veya *Sübülû's-Selam* gibi kitapların okutulmasına devam edilmesi, haftalık diğer iki saatlik hadis dersinde ise sırasıyla Buhari'nin *Sahihi*, Müslim'in *Sahihi*, Ebû Dâvud'un *Sünen'i*, Tirmizî'nin *el-Camiu's-Sahih*, Nesaî ve İbn Mace'nin *Sünen'leri*, Darimi'nin *Sünen'i* ve İmam Malik'in *Muvatta'* adlı hadis kaynaklarından dersin hocası tarafından seçilen bölümlerin okutulması, hadis dersleri bakımından gittikçe bir ilerlemenin olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

Kasım 2007 yılından itibaren uygulanmaya konan ihtisas eğitim programındaki hadis alan derslerini ve okutulan kitapları ayrı ayrı ele almak daha uygun olacaktır.

Tarih ve Usul Dersi'nde hadis usulü için İbn Hacer'in, *Nuhbetü'l-Fiker* adlı eserinin belirlenmesi yerinde kabul edilebilir. Ancak hadis tarihi ve ilimleri için de Sübhî Salih'in *Ulûmu'l-Hadîs ve Mahmud Tahhan'ın Usûlü't-Tahrîc ve Dirasetü'l-Esânîd* isimli eserlerin ders kitabı olarak belirlenmesinin yeterli olacağı ve diğer listelenen eserlerin kursiyerler için yardımcı kaynak olarak belirtilmesinin daha uygun olacağını düşünmekteyiz.

Tahlil ve Tenkid Dersi için verilen kaynak kitapların sayısı da hayli çoktur. Verilen bu listeden bir veya iki eserin ders kitabı seçilmesi, diğerlerinin ise yardımcı kaynak olarak listelenmesi daha uygun olabilirdi. Mesela bu ders için Muhammed Abdülhay el-Leknevi'nin, *el-Ecvibetu'l-Fadile li'l-Esileti'l-Aşarati'l-Kamile* ile Mehmet Said Hatiboğlu'nun *İslâmî Tenkid Zihniyetinin Doğuşu ve Hadis Tenkitçiliği*, (Basılmamış Doktora Tezi), gibi çalışmalar ders kitabı olarak seçilebilirdi.

Anlama ve Yorum dersi için de bir ders kitabının seçilmemesi ve dersin kaynak kitapları olarak uzun liste verilmesi, bir karışıklığa veya dersin amacına ulaşmamasına neden olabileceği ihtimalini göstermektedir. Dersin kaynak ve yardımcı kaynak kitap isimlerinin verilmesi, saha ile ilgili çalışmalardan haberdar olma yönüyle uygun kabul edilebilir, ancak derste okutulacak kitabın belirtilmemesi bir eksiklik olarak görülebilir.

Klasik Metin Dersi için seçilecek kaynak eserin, konulu tasnif edilmiş hadis eserlerinde geçen bütün bölümleri kapsayıcı bir eserin belirlenmesinin daha yerinde bir seçim olacağını düşünmekteyiz. Yani İmam Malik'in *Muvatta'*ı yerine Müslim veya Tirmizî'nin *el-Camiu's-Sahih* adlı eserlerinden biri olabilirdi.

Klasik Metin dersinin V. ve VI. dönemlerinde okutulması düşünülen Buhârî (K. İlm, K. İtisam bi'l-kitab ve's-sünne), Müslim (K. İman, K. Birr), Tirmizî (K. Libas, K. At'ime, K. Eşribe), Ebû Davud (K. Süne, K. Cihad, K. Fiten ve'l-melahim), İbn Hazm (*el-Muhalla*) ve Şia'dan seçme metinlerin kaynak kitaplar olarak belirlenmesini isabetli ve yerinde görmekteyiz. Ancak *el-Muhalla*'dan hangi bölüm, Şia'dan kimin eseri ve hangi bölümün okutulacağı belirtilmemiştir. Meselâ Kuleynî'nin *el-Kaff* adlı eseri şeklinde Şia'dan bir hadis kaynağının belirtilmemesi, bir karışıklığa veya ihmale neden olabilir. Yine Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i, Darimî'nin *Sünen*'i gibi eserlerde de klasik hadis metinlerinin bulunduğunu göz ardı etmemek gerekir. Bunların klasik metin kitapları listesine dâhil edilmemesi bir eksiklik olarak görülebilir. Çünkü Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i, hadis edebiyatı türünde tasnif bakımından görülmesi gereken bir kaynak ve Darimî'nin *Sünen*'indeki mukaddime kısmının da, ehli hadîsin düşünce yapısını göstermesi bakımından önemli olduğu kanaatindeyiz.

2009 yılında yapılan bazı değişikliklerle geliştirilen İhtisas Eğitim Programının halen yürürlükte olan son şeklinde yapılan değişiklikler kapsamında Hadis alan derslerinde okutulacak kitaplara baktığımızda, sadece Klasik Metin dersinde okutulan İmam Malik'in *el-Muvatta* isimli eserinin yerine, İmam Münziri'nin *Muhtasaru Sahihi Müslim* adlı eserinin okutulması farkını görülebilir. İhtisasın II. döneminde haftada 2 saatlik *Hadis Kaynakları ve Hadis Araştırma Teknikleri* adında konulan derste okutulacak kitabın belirtilmemesi, herhalde ders hocasının seçimine bırakılmıştır. Hadis alan derslerinin ders kitapları veya kaynak kitap seçimi daha titiz ve seçici olabilirdi. Ders kitabı olarak belirlenen bir iki kitap dışındaki sıralanan çalışmaların hepsi, yardımcı kaynak listesine dâhil edilebilirdi.

Hadisin diğer İslami ilimlere kaynaklık ettiği bilinmektedir. Diğer İslami ilimlerin hadis alma usullerini tanıma açısından, usulü fıkıh dersi için belirlenen Zekiyüddin Şa'ban'ın *Usulü'l-Fıkh'l-İslâmî* adlı ders kitabı dışında, kelimcilerin metodu veya kelamcı ve fakihlerin metotlarını birleştirerek yazılan bazı fıkıh usulü eserlerinin *Sünnet* veya *el-Ahbar* bölümlerinin Hadis Usulü ders kitaplarına dâhil edilmesi, kanaatimizce uygun olabilirdi. Bu sayede hadis usulünü diğer disiplinlerin hadisi alma usulleri ile kıyaslama imkânı yakalanmış olurdu.

Sonuç

Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesindeki altı eğitim merkezinde halen uygulanmakta olan İhtisas Eğitimi Programı'nın, sahasında büyük bir boşluğu doldurduğu inkâr edilemez. İlk dokuz aylık dönemde Arapça hazırlık bölümünü başaran kursiyerler Tefsir, Hadis, Fıkıh vb. alanlarla ilgili çeşitli dersler almaktadırlar. Bu derslerden bir kısmı da hadis alan dersleridir. Hadis ilmi; Fıkıh, Kelâm, Tefsir ve benzeri İslâm bilimleri için veri teşkil etmesi bakımından ayrı bir yere sahiptir.

Zaman içerisinde kitlelere hitap eden farklı türde hadis kitapları kaleme alınmıştır. Bu itibarla ihtisas eğitim programında Hadis öğrenme alanı yapılandırılırken Hadis'in, Tefsir, Fıkıh, Kelam gibi İslam bilimleriyle olan irtibatı göz önünde tutulmuş, ancak Hadis alan derslerinin diğer İslâmî disiplinlerle olan münasebetlerini ortaya ko-

yan bir dersin olmadığı görülmüştür. Dolayısıyla bu ihtiyacı giderecek bir dersin programa dâhil edilmesi, meselâ *Diğer İslami İlimlere Kaynaklık Etmesi Açısından Hadis* veya daha özel olarak, *Tefsire Kaynaklık Etmesi Açısından Hadis, Fıkha Kaynaklık Etmesi Açısından Hadis, Tasavvufa Kaynaklık Etmesi Açısından Hadis* şeklinde derslerin veya konuların konulması kanaatimizce önemli bir boşluğu dolduracaktır.

İhtisas eğitiminde en fazla ders saatine ve çeşidine sahip alan dersi, fıkah dersleridir. 1976 ile 1999 tarihleri arasında haftada 3 saat olmak üzere ihtisas dönemi 84 haftada 252 saat hadis derslerine yer verilirken, bu programdaki fıkah derslerine baktığımız zaman haftada 10 saat olmak üzere 84 haftada 840 saat fıkah dersi ve ayrıca haftada 2 saat olmak üzere 84 haftada 168 saat feraiz dersi olduğunu görmekteyiz. Halen uygulanmakta olan ihtisas kursu programına göre fıkah dersleriyle bir kıyaslama yapılacak olursa Fıkah alan derslerine ihtisas boyunca toplam 708 saat yer verilmiş, hadis alan derslerine ise 384 saat yer verilmiştir. Diğer bir ifadeyle, Diyanet'in ihtisas eğitim merkezinin fıkah ağırlıklı bir ihtisas kursu olduğu söylenebilir. Bunun da temelinde toplumdan gelecek dinî sorulara yeterli cevap verebilecek eleman yetiştirme amacı olduğu düşünülebilir. Hadis ders saatlerinin fıkah ders saatlerine göre azlığı, fetva ve dinî soruları cevaplandırmanın vaaz ve irşad konularından daha öncelikli olduğunu göstermektedir.

1976-2007 yılları arasında bütün ihtisas eğitimi boyunca, hadis ders saatlerinin tespiti ve kitaplarının seçiminde, Ebu Davud'un *Sünen'i*, daha sonra *Teysiru'l-'Allam* veya *Sübülü's-Selam'ın* baştan sona okutulması, bu dönemde de hadis dersinin fıkah-hadis münasebetleri çerçevesinde programlandığını ve ihtisas kursunda dini soruları cevaplama ve fetva verme becerisinin öncelendiğini gösterir. Bu husus fikhî konuların temellendirilmesi bakımından olumlu görülebilir.

Bu programla kursiyerlerin özgüvenlerinin olabildiğince yükseltilmesi ve hadis alanında çok yönlü bir birikim ve perspektif kazandırılması amaçlanmıştır. Bu nedenle programda klasik hadis metinlerine hâkimiyeti temin etmeye, kaynak kullanma becerilerini geliştirmeye, klasik ve modern tahlil, tenkit, anlam ve yorum yaklaşımlarını uygulamaya imkân verecek bir yaklaşım tercih edilmiştir. Ancak müfredattaki hadis klasik metinleri için okutulması öngörülen kaynaklar yanında, bunlara yazılan şerh kitaplarına, mevzu hadisleri tanıtan ve halk arasında meşhur rivayetleri toplayan kitaplara yer verilmemiştir. Kanaatimizce bu eksikliğin giderilmesi gerekir.

Halen yürürlükte olan İhtisas Eğitimi Programı'ndaki hadis alan derslerindeki toplam ders saatlerinin 384 saat olması; *Hadis Kaynakları ve Hadis Araştırma Teknikleri* adıyla 2 kredilik bir dersin eklenmesi ve klasik metin derslerinin haftada 3 saat olması, programın zenginleştirilmesi yönüyle olumlu bir gelişmedir. Yine *Klasik Metin* dersinde Münzîrî'nin *Muhtasaru Sahihi Müslim* adlı eserinin okutulmasını, okutulacak kaynak eserlerin belirlenmesini, *Hadis Tahlil ve Tenkid Dersi*'nin programlanmasını, derslerin toplumun ihtiyaçları doğrultusunda sistemli hale getirilmesini doğru ve isabetli bir gelişme olarak görüyoruz. Ancak hadis dersleri için listelenen temel ve yardımcı kaynakların belirlenmesi ve bunların ilgili ders saatlerine olan uygunluğunda seçici davranıldığı söylenemez. Çünkü her ders için belirlenen kaynak eserlerin sayısı ile ilgili derse ayrılan ders saatleri arasında makul bir paralellik görülmemektedir. Mesela ihtisasın III. döneminde okutulması planlanan *Hadis Tahlil ve Tenkid Dersi* için haftalık iki saatten 12 haftada toplam 24 saat süre ayrılmıştır. Bu süre zarfında; *isnat tenkidi, klasik metin tenkidi, hadis'te yeni eleştiri ve güncel hadis problemleri* konularının okutulması belirlenmiş ve bu konular için takip edilecek temel kaynakların sayısı

19, yardımcı kaynakların sayısı ise 14 olarak belirtilmiştir. Bu ders için ayrılan toplam 24 saat içerisinde dersin temel kaynakları olarak 10 kitap ve dokuz makalenin okutulmasının zor olduğunu, belirlenen 14 yardımcı kaynağın okunmasının da mümkün olmadığını ve bu nedenle dersler için tespit edilen kaynakların yeniden belirlenmesi gerektiğini düşünmekteyiz.

Hadis edebiyatındaki şerh geleneğini yansıtan örnek klasik metinlerin belirlenmesi halinde, kursiyerlerin hadis alanındaki becerilerinin daha da artacağı kanaatindeyiz. Ayrıca ihtisas kurslarındaki her alan dersinde olduğu gibi, programın olgunlaşması için hadis alan derslerinde de ders veren bütün öğretim elemanlarının ihtisas eğitiminin bitiminde bir değerlendirme çalışmayı yapmaları, test ettikleri müfredatla ilgili bir rapor hazırlamaları ve Diyanet İşleri Başkanlığı Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü'ne sunmaları gerekir.

İhtisas kursundaki hadis derslerinin hadis anabilim dalından doktorasını yapmış ve alanının uzmanı olan öğretim elemanlarınca verilmesi, bir ihtisas kursunun amacına daha uygun olacaktır. Ayrıca hazırlıkla beraber 30 ay süreli ihtisas kursundan mezun olan bir kursiyerin kariyer, kademe ilerlemesi veya yüksek lisanslığa denklik gibi elde edebileceği bir sonucun yasal altyapısının olmaması bir eksikliktir. Kanaatimizce bu kadar uzun süreli bir kursun yasal zemini oluşturularak ihtisas kurslarının bir akademi ya da enstitüye dönüştürülmesi ve eğitim öğretim sonunda kursiyerlerin hazırladıkları mezuniyet tezlerinin de yüksek lisans seviyesinde yaptırılması, Diyanet Dinî Yüksek İhtisas Kursları'na bir seviye ve itibar kazandıracaktır.

Kaynakça

- DİB Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun (633 sayılı kanun).
DİB, Kuruluşun Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı, Tarihçe-Teskiilat-Hizmet ve Faaliyetler, (1924-1997), Ankara 1999.
DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı İhtisas Eğitimi Programı, DİB Eğitim Hizmetleri Genel Müd. Ankara 2007.
Diyanet İşleri Başkanlığı makamının 16 Nisan 2009 tarih ve 245 sayılı olurları ile Ek-1-2.
Güven, Şahin, "Diyanet İşleri Başkanlığı İhtisas Eğitim Merkezlerinde Okutulan Tefsir Alan Dersleri Üzerine", *Marife Dergisi*, S. 3, Kış, Konya 2011.
Kandemir, M. Yaşar, "Mevzu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, s. 493-494.
Yücel, Ahmet, *Hadis Usulü*, İFAV Yayınları, İstanbul 2011.